

PIOTR ROMANOW

Moskwa

DOM POLSKI W MOSKWIE

W 1989 r. grupa moskwičan pochodzenia polskiego postanowiła, za przykładem Polaków z Litwy i Białorusi, odrodzić zatraconą – wydawać by się mogło – już na zawsze w ogniu „operacji polskiej” NKWD polską organizację narodowo-kulturalną. Jednomyślnie postanowiono, by był to Dom Polski. Już sama nazwa miała przywoływać na myśl ciepło rodzinnego ogniska, bliskość przyjaciół-rodaków i moskiewską tradycję. „Na ulicy Marchlewskiego (dwa lata temu przywrócono nazwę Zaułek Milutiński) w Domu Polskim mieliśmy bibliotekę, kółko taneczne i chór” – opowiadała mi pani Jadwiga Stankiewicz. „Dom ten nazywali «Polskim Klubem» lub Towarzystwem «Praca», lecz jakoś się to nie przyjęło i zostało tak, jak w czasach naszych rodziców: Dom Polski”. Miłośnikom Moskwy przedrewolucyjnej, którzy ze starych fotografii pamiętają widok z ulicy Łubianskiej na kościół św. Apostołów Piotra i Pawła, znany był ten jednopiętrowy budynek stojący w prawej części kościelnego podwórza. To właśnie on utrwalił się w pamięci moskwičan pod nazwą „Dom Polski”.

Budynek powstał w latach 1905-1906 na cześć generała Alfonsa Szaniawskiego – osobistości niezwyklej, zasługującej na oddzielny szkic. Z wdzięcznością przypomnieli sobie o nim w latach dziewięćdziesiątych ci, którzy studiują w Rosyjskim Uniwersytecie Humanistycznym. Obiekt ten wzniesiony został, zgodnie z testamentem generała, dla kształcenia moskiewskiej biedoty i robotników jako Miejski Narodowy Uniwersytet Moskiewski im. A. Szaniawskiego na placu Miuskim. Budynek Domu Polskiego został postawiony specjalnie dla Biblioteki Polskiej i Rzymskokatolickiego Towarzystwa Filantropijnego, któremu od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. aż do samego końca niezmiennie przewodniczył pan Aleksander Lednicki.

Towarzystwo Filantropijne i Biblioteka Polska odegrały ogromną rolę w życiu moskiewskiej Polonii końca XIX i początku XX w.¹ Towarzystwo było pierwszą oficjalną polską organizacją w Moskwie już od 1861 r. Jednakże po powstaniu styczniowym zostało przez władzę zdelegalizowane. Jego odrodzenie nastąpiło w 1885 r., a w 1905 r. na podstawie carskiego zarządzenia zostało przerejestrowane zgodnie z ustawą senatu „O czasowych zasadach dotyczących Towarzystw i Związków”². Na podstawie decyzji naczelnika miasta Moskwy z 18 czerwca 1815 r. po wieloletnich staraniach jego sekretarza (od 1890 r.), a następnie przewodniczącego Aleksandra Lednickiego, organizacja ta została zarejestrowana jako Polskie Towarzystwo Rzymskokatolickie. Przez wiele lat bowiem władze odrzucały prośbę o przerejestrowanie Towarzystwa, chociaż – jak głosiło oficjalne pismo – w 1908 r. ogólne zebranie członków Towarzystwa poleciło Zarządowi wnieść petycję o przemianowanie Towarzystwa na „polskie”. Wybudowana obok kościoła biblioteka już wcześniej nazywana była „Biblioteką Polską”. Zgodnie z tym, co było napisane w piśmie skierowanym za rozporządzeniem naczelnika miasta do Oddziału Zdrowia Narodowego i Opieki Społecznej, „w odpowiedzi na prośbę Departamentu przeszkód nie stwierdza się, jednakże zgodnie z zaproponowaną nazwą winny być zmienione paragrafy 4 i 1 istniejącego obecnie Statutu, gdyż Towarzystwo składa się z osób narodowości polskiej i ma na celu opiekę tylko nad osobami narodowości polskiej”³.

Do 1905 r. Towarzystwo Filantropijne mieściło się w wynajętym mieszkaniu w budynku kościelnym św. Apostołów Piotra i Pawła. Do zbiórki pieniędzy na budowę oddzielnego budynku przekonał generała A. Szaniawskiego właśnie A. Lednicki. Zgodnie z funkcjonującą wśród Polonii moskiewskiej legendą Alfons Szaniawski był jednym z tych warszawskich dzieci, które z ukazu gen. Paskiewicza odebrane zostały matkom na Krakowskim Przedmieściu w 1831 r. Wywieziono je na Syberię i poddano rusyfikacji. Alfons Szaniawski jako zdolny chłopiec wstąpił do Korpusu Kadetów i został oficerem. Ożenił się potem z córką bogatego przemysłowca z Uralu. Znany był ze swej dobroczynności. W swoim testamencie zapisał 1 mln rubli na rzecz

¹ Towarzystwo Filantropijne zrzeszało w swych szeregach najbogatszych moskwiczan: właścicieli ziemskich, kupców, bankierów, natomiast Dom Polski przyciągał ogół Polaków z Moskwy: średniozamożnych mieszczan, rzemieślników, robotników i stąd szybko zyskał na popularności.

² Zbiór ukazów 1906 r., 7 marca, oddział 1, s. 308.

³ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne ZSRR (dalej cyt.: CPAH), f. 821, op. 128, jedynica przechowania 1433, s. 14.

budowy uniwersytetu, a 40 tys. rubli złotem na budowę Biblioteki Polskiej oraz budynku Towarzystwa Filantropijnego i 10 tys. rubli na polskie wydawnictwo periodyczne. Dowodem na to jest odpowiedni zapis w archiwach ksiąg przychodów parafii św. Apostołów Piotra i Pawła: „W 1905 r. na ziemi należącej do parafii św. Apostołów Piotra i Pawła z ofiary gen. Szaniawskiego [wynoszącej – przyp. P. R.] 40 tys. rubli wybudowano bibliotekę Rzymskokatolickiego Towarzystwa Filantropijnego. Budynek [...] składa się z dwóch pięter z podpiwniczeniem, gdzie za zgodą parafii znajdują się mieszkania: 1. odźwiernego⁴, składające się z dwóch pokoi, 2. Jeden pokój do sprzedaży obrazków i innych dewocjonałów. Budynek kamienny otynkowany z zewnątrz i wewnątrz, pokryty żelazem ocynkowanym. Znajduje się w nim główny system wodociągowy kościoła. Posiada oświetlenie elektryczne doprowadzone z kościoła, ale z własnym licznikiem. Towarzystwo Filantropijne zobowiązane jest uiszczać wszystkie podatki i opłaty za zajmowaną ziemię i budynek”⁵.

Po śmierci generała jego żona, Lidia Szaniawska, robiła wszystko, aby polski ruch społeczny mógł się podźwignąć, tym bardziej że ukaz z 1906 r. pozwolił na rejestrację w Moskwie Domu Polskiego, Stowarzyszenia Kobiet Polskich, Towarzystwa Muzycznego „Lutnia”, Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, a także innych organizacji, w tym Stowarzyszenia Studentckiego „Bratnia Pomoc” (Bratniacy), które od lat dziewięćdziesiątych działało nielegalnie w Uniwersytecie Moskiewskim, Akademii Rolniczej i w Wyższej Szkole Technicznej. Wszystkie te organizacje przyjęte zostały pod gościnne skrzydła budynku na Zaułku Milutińskim 18, który nazwany został „Domem Polskim” od nazwy popularnego towarzystwa polonijnego w Moskwie. Jak zaznaczył A. Lednicki w którymś ze swoich pism⁶, Szaniawski popełnił jeden błąd w testamencie. Budynek postawiono na ziemi należącej do kościoła, kapitał i prawo własności mogły być przekazane Towarzystwu i Bibliotece Polskiej dopiero po założeniu fundamentów. Stosunki z parafią układały się poprawnie, dopóki proboszczem był przyjaciel Lednickiego

⁴ Ostatni odźwierny kościelny Józef Uroda, syn Andrzeja, został aresztowany w ramach „operacji polskiej” NKWD 11 września 1937 r. i skazany przez Wojenne Kolegium Sądu Najwyższego ZSRR „za uczestnictwo w szpiegowskiej organizacji dywersyjno-terrorystycznej”. W trybie przyspieszonym został rozstrzelany 1 listopada 1937 r. (por. *Listy rozstrzelanych*, edycja 1, *Cmentarz Doński 1934-1940*, Moskwa 1993, s. 180).

⁵ CPAH, f. 609, op. 2, d. 88.

⁶ Por. Archiwum rodziny Lednickich; W. D z w o n k o w s k i, *Rosja a Polska*, Warszawa 1991, s. 197.

ks. Otten. Jego następca ks. Czajewski, nieprzychylnie nastawiony, naciskał, by polskie Towarzystwo zrzekło się budynku na rzecz parafii. Problem ten z pomocą arcybiskupa Jana Cieplaka udało się rozwiązać kompromisowo. Uzgodniono z kurią mohylewską, że budynek będzie sprzedany Kościołowi po trzech latach od zakończenia I wojny światowej pod warunkiem, że parafia zwróci Towarzystwu koszty budowy.

Od końca lat dziesiątych XX w. władze zaczęły wyrażać swoje ostre niezadowolenie z działalności polskich organizacji społecznych. Problem własności budynku i ziemi w ten oto sposób został przedstawiony w jednym z pism Ministerstwa Spraw Wewnętrznych podpisanych przez sekretarza stanu Stołypina: „Podobnie uznaję winnym ks. Wasilewskiego w sprawie odstąpienia ziemi parafialnej moskiewskiej społeczności katolickiej pod budowę budynku biblioteki. Z protokołu posiedzenia Rady Parafialnej z 18 czerwca 1905 r. widać, że wymieniona rada odstąpiła nieodpłatnie Towarzystwu potrzebną dla budowy ziemię parafii, uzależniając ten dar od ulokowania w budynku biblioteki stróży kościelnych i odźwiernego, a także pomieszczenia do sprzedaży modlitewników i obrazków. Choć dar ten żadnym aktem formalnym zatwierdzony nie został, to jednak nie zmienia to istoty rzeczy, iż jest to wywłaszczenie nieruchomości parafialnej”⁷. Spór z powodu budynku Domu Polskiego zmusił A. Lednickiego, jako przewodniczącego Towarzystwa, do wyjaśnienia władzom, że nigdy nie było ono organizacją kościelną, lecz społeczną. W związku z tym przesłał do ministra spraw wewnętrznych list następującej treści: „Rzymskokatolickie Towarzystwo Filantropijne jest instytucją całkowicie samodzielną, działającą na podstawie swojego osobnego, zatwierdzonego przez ministra spraw wewnętrznych statutu i dlatego działalność Towarzystwa powinna być rozpatrywana oddzielnie od działalności innych instytucji i osób będących przedmiotem dochodzenia ze strony urzędnika Departamentu Obcych Wyznań, doradcy stanu pana Tiażelnikowa”⁸. Do 1917 r. w Domu działało 10 polskich organizacji społecznych, w tym Ogólnorosyjski Polski Związek Obywatelski i Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny. W 1918 r. powstał tu też Związek Polaków w Rosji zlikwidowany z początkiem wojny polsko-sowieckiej. Wtedy też był aresztowany A. Lednicki, skazany początkowo za działalność kontrrewolucyjną na śmierć. Jednakże z rozporządzenia F. Dzierżyńskiego został zwolniony. W 1921 r.

⁷ List Ministra Spraw Wewnętrznych z 26 marca 1911 r. Nr 2723 do Jego Ekscelencji rzymskokatolickiego Arcybiskupa Metropolity Mohylewskiego, CPAH, f. 821, op. 128.

⁸ CPAH, f. 821, op. 128, d. 666, s. 4.

wyjechał do Polski, wywożąc ze sobą znaczną część dokumentów moskiewskiego ruchu polonijnego. 21 sierpnia 1922 r. Narodowy Komisariat Spraw Wewnętrznych zatwierdził statut działającego na terytorium ZSRR Towarzystwa Kulturalno-Oświatowego „Trud”⁹. W Moskwie na mocy postanowienia władz miejskich i oświadczenia Biura Polskiego Narodowego Komisariatu Oświaty przekazane zostały budynki dla polskiego przedszkola „Gwiazdeczka” na Zaułku Kriwokalionnomu, administrowane przez Polbiuro po wyjeździe za granicę byłego właściciela A. Lednickiego wraz z majątkiem i pomieszczeniami Domu Polskiego¹⁰.

W związku z rozpoczętymi już w latach dwudziestych prześladowaniami Polaków, w tym i polskich komunistów oraz socjalistów, którzy przyjechali do ZSRR, na podstawie decyzji Politbiura WKP(b) z 19 grudnia 1927 r. Towarzystwo „Trud” zostało zlikwidowane¹¹, cały zaś majątek Towarzystwa oraz dom przy zaułku Milutińskim 18 zostały przekazane Moskiewskiemu Zarządowi Majątkiem Nieruchomym¹².

Na początku lat trzydziestych w Moskwie powstały dwie polskie organizacje – Klub Polski¹³ na Zaułku Milutińskim 18 i Towarzystwo Polskie na ul. Małej Gruzińskiej 27. Zlikwidowano je podczas „operacji polskiej” jesienią 1937 r. na podstawie tajnego postanowienia KC WKP(b) nr 564, protokół 51 z 9 sierpnia 1937 r. „O likwidacji grup i organizacji dywersyjno-szpiegowskich POW”, oraz postanowienia Politbiura „O decyzji przedłużenia operacji

⁹ W rosyjskiej wersji tekstu niniejszego artykułu autor posługuje się skrótem: ЦГАОПСС г. Москвы. Prawdopodobnie występuje tu niepełna nazwa Centralnego Państwowego Archiwum Rewolucji Październikowej ZSRR w Moskwie (Centralnyj Gosudarstwennyj Archiw Oktiabrskoj Riewolucyi SSSR). Dalej w tekście używany będzie więc skrót: CPARP w Moskwie; CPARP w Moskwie, f. 1492, op. 1, d. 5 i 19 – statuty odpowiednio w języku rosyjskim i polskim.

¹⁰ CPARP w Moskwie, f. 1492, op. 1, d. 14, s. 3; d. 4, s. 54, a także strony 51-56; f. 1251, op. 1, d. 235, s. 45.

¹¹ CPARP w Moskwie, f. 1215, op. 1, d. 235, s. 106.

¹² CPARP w Moskwie, f. 1492, op. 1, d. 46, s. 14; f. 1215, op. 1, d. 235, s. 82; f. 1492, op. 1, d. 47, s. 15-17, 18-29.

¹³ W przygotowanej do druku przez Kongres Polaków w Rosji książce *Martyrologia. Polacy rozstrzelani w Butowo* umieszczona zostanie następująca notatka: Grzybowski Jan, syn Karola, ur. 1892 w Warszawie (Polska), Polak, członek WKP(b), pochodzenie robotnicze, wykształcenie niższe, zastępca dyrektora Klubu Polskiego w Moskwie, zamieszkały Moskwa, Fokin Zaułek, 2/6. Aresztowany 26 lipca 1937 r. z rozporządzenia Komisji NKWD i Prokuratury ZSRR, 22 grudnia 1937 r. oskarżony o działalność kontrrewolucyjną, przynależność do POW, został skazany na rozstrzelanie. Wyrok wykonano 25 grudnia 1937 r. Rehabilitowany 17 kwietnia 1958 r.

rozgramiania polskich kontyngentów szpiegowsko-dywersyjnych do 15 kwietnia 1938 r.”¹⁴ Majątek biblioteki (35 tys. tomów) skonfiskowano, a większość członków polskich organizacji rozstrzelano. Budynek przekazano Oddziałowi Sportu NKWD, a następnie Moskiewskiemu Komitetowi Sportowemu. Wszystkie starania moskiewskiego Domu Polskiego i Kongresu Polaków Rosji o przywrócenie budynku, historycznie i prawnie należącego do Polaków, napotykały opór ze strony władz próbujących sprowadzić problem do sporu kościelno-polonijnego, znanego z początku wieku.

Tłum. z ros.: Witold Jeremowicz

¹⁴ Por.: *Podobne plany zniszczenia własnego narodu*, „Moskowskije Nowosti” nr 25 z 25.06.1992, s. 18-19; *Represje wobec Polaków i polskich obywateli*, w: *Zbiory historyczne „Memoriału”*, wyd. I, Moskwa 1997.